

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

МЕТОДИ І СПОСОБИ ЗАХОПЛЕННЯ МІСТ І ФОРТЕЦЬ У ДАВНІЙ РУСІ

Володимир БЕРЕЖИНСЬКИЙ,
кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник, заступник голови правління
Українського інституту військової історії

Бережинський Володимир. *Методи і способи захоплення міст і фортець у Давній Русі.*

У статті висвітлено методи і способи захоплення міст і фортець у Давній Русі, показано військову майстерність та облогове мистецтво давньоруських воїнів.

Ключові слова: *Давня Русь, узяття міст і фортець, облога, блокада.*

Бережинський Владимир. *Методы и способы захвата городов и крепостей в Древней Руси.*

В статье освещены методы и способы захвата городов и крепостей в Древней Руси, показаны воинское мастерство и осадное искусство древнерусских воинов.

Ключевые слова: *Древняя Русь, взятие городов и крепостей, осада, блокада.*

Berezhyns'kyi Volodymyr. *Methods and methods of fascination of cities and fortresses are in Old to Rus.*

In the article methods and methods of fascination of cities are reflected at fortresses in Old to Rus, military trade and siege art of the Old Russian warriors is shown.

Keywords: *Old Rus, taking of cities and fortresses, siege, blockade.*

У X–XII століттях руйнування, штурм і спустошення міст і фортець противника далеко не завжди входили у плани князів. Частіше вони прагнули знищити села противника, узяти «полон», спустошити «волость». Пізніше, воюючи між собою і виганяючи один одного з різних міст, князі завжди пам'ятали, що «їх ворожнеча має тимчасовий, швидкоплинний характер, що вони родичі, «брати», і завжди зможуть домовитися «по-братськи» [13, 62]. У таких війнах місто облягали тільки вимушено, та й то лише для того, щоб вигнати з нього князя і узяти «відкуп». Літописи, навпаки, описують як великий успіх походи, коли місто брати не доводилося, але околиці навколо нього спустошувалися. Наприклад, у 1168 р. «ходиша с псковичи к Полоцку и пожгоша волость, воротитися от града за 30 верьст» [12, 53].

Часто в умовах усабиці дієвішим методом боротьби був не штурм міста, а його довготривала облога, що нерідко змушувала противника «оставить стол», домовитися якимось чином, тобто досягти мети без втрат. Таких прикладів також багато у літописах. Наприклад, облога Родні Володимиром, коли «осадаху Ярополка в Родне и бе глад велик в нем и есть притча и до сего дни «беда, аки в Родне» [11, 27].

Штурм або облога міста тривалий час залежали не тільки від намірів, але і від військової майстерності, бойового досвіду і звичок того або іншого воєначальника. Так, наприклад, добре відомо, що «Володимир Святославич жодного разу не здійснив штурм обложеного міста, досягаючи своєї мети «облежанием» – голодною облогою» [13, 63]. Навряд чи можна сумніватись у його здібностях і можливостях, хоча А. Л. Берт'є-Делагард з облоги Володимиром Корсуня прямо робить висновок про низький рівень військово-технічної підготовки русів [1, 35–37, 40].

Нові явища з'явилися в облоговому мистецтві в середині і другій половині XII ст. У ті часи виникали феодальні князівства,

що змагалися між собою, зросла роль міст як укріплених пунктів. У літописах відмічено випадки і прямого штурму фортець, і стійкого захисту міських стін. Наприклад, під 1146 р. йдеться про городян, «крепко бьющихся с града» [4, 315].

З'явилися круглі в плані фортеці, хоча і невеликі, але розраховані на кругову оборону. До того існувало розділення на фронтальну, найбільш укріплену, і тилу частину укріплення, що спиралося на природні перешкоди (річки, яри тощо). Круглі фортеці створювалися з більшою свободою щодо рельєфу місцевості. У Південній і Південно-Західній Русі з'являються городища із системою багаторядності валів, розрахованою на підвищення обороноздатності фортечних споруд [21, 212].

Відповідно розвивалося і мистецтво облогового бою. «З XII ст. існував особливий вид наступального бою за міста», – писав Є. В. Черненко [23, 142]. Активність облоги безпосередньо почала залежати від наявності і кількості стінобитних машин у тих, хто облягає. У середині XII ст. настав новий підйом у розвитку і застосуванні облогової техніки [3, 31]. Вали і стіни міста все-таки доводилося брати безпосереднім штурмом, що було справою досить складною і прямо пов'язувалося з ціною (втратами облогового складу) такого узяття. Штурм без облогової техніки став практично неможливим.

Отже, на Русі існували **два основні методи** оволодіння містом або фортецею: 1) «**изъездом**» або «**изгоном**», тобто **наскоком** кінної дружини, що уривалася всередину укріплення через ворота, які не встигли зачинити захисники, або через проломи в стіні, що залишилися після недавньої облоги; або ж 2) **облогою** – тривалим, іноді пасивним «**облежанием**».

Основний сенс «облежания» чітко виражено у «Слові Іоанна Златоуста»: «Егда хочеть княз прияти град противных то прежде отемлють оу них воду и брашна и си изнемогше от голода и жажи и предаються в руце его» [2, 510]. Літописи зберег-

ли чимало ажскарих картин здобування міста цим методом. У 1096 р. Святополк Ізяславич і Володимир Мономах обклали у Стародубі Олега Святославича чернігівського. «Олег вже вбіг в Стародуб і зачинився там. Святополк же і Володимир обклали його в місті і билися обкладені з міста, а ті йшли приступом на місто, і поранили було багато з обох боків... і стояли ті, що облягають, поблизу міста тридцять три дні, і знемагали люди в місті» [5, 31].

У давньоруських письмових джерелах облогу також називали «обстояние», «обседание», «обшестве» або «обступление» [9, 25]. Незважаючи на численні спроби різних дослідників оголосити «облежание» основним методом облоги на Русі з X [13, 75], XI [15, 234], до кінця XII ст. [5, 31], «в домонгольський період» [20, 50], ймовірно, правильним було б твердження, що в різний час – від давніх слов'ян до монгольського нашествия і пізніше – цей метод застосовувався разом з «ізъездом» («ізгоном») залежно від обстановки і наявності або можливості побудувати облогову техніку. Але навіть майже у всіх випадках «облежания» все одно спроба захоплення міста зазвичай

*Облога князем Олегом Царьграда.
Мініатюра Радзівіллоўскаго літопісу*

мала характер «ізъезда» [15, 237], якщо, звичайно, це було тактично виправданим.

Відомий фахівець з військово-інженерної справи і фортечної війни В. В. Яковлев у класичному вигляді виділяв **4 основні способи узяття укріплених пунктів** у давнину і середньовіччя: 1) ненавмисний напад; 2) атака відкритою силою; 3) блокада; 4) постопова атака.

«**Ненавмисний напад** зазвичай проводився вночі, при слабкому не досить пильному гарнізоні, у разі зради або підкупу. Нападали з декількох боків, прагнучи оволодіти воротами і впустити в них головну масу військ. Для безпосереднього проникнення в місто особливих правил не існувало, велику роль відігравали хитрість і випадковість. На стіни підіймалися способом, що мав назву черепахи: воїни ставали в

декілька рядів уприутул до стіни і утворювали собою своєрідні сходи підняттям над головами щитів, якими штурмові колони підіймалися на стіни. За наявності попереду стіни рову його завалювали зазвичай фашинами» [24, 291].

Атака відкритою силою, або штурм (приступ), проводилася вдень, після виграної битви, з великими силами. У першому

*Битва біля м. Любеча.
Мініатюра Кенігсберзькаго літопісу*

*Штурм воріт міста кіннотою противника.
Мініатюра Радзівілівського літопису XIII (XV ст.)*

ешелоні висувалися спочатку стрілки, які прикривалися переносними або рухомими (на колесах) дерев'яними, оббитими шкірою щитами. Стрілки прагнули прогнати захисників із стін. У другому ешелоні йшли колони робочих, завальовали рів матеріалом, що принесли, і встановлювали драбини для влізання на стіни. У третьому основному ешелоні рухалася щільною масою штурмува колона, прикриваючи себе спереду, з боків і зверху щитами. У більшості випадків атака велася одночасно з різних боків («демонстрації») і навіть з боку моря. Відбитий штурм повторювався.

Блокада була досить застосовуваним способом оволодіння давніми фортецями. На Русі блокаду називали «выстоянием» (літописці визначали її виразом «стати статєм на выстояньє»). Спосіб цей полягав у тому, що фортеця охоплювалася кільцем військ, які займали дві концентричні укріплені позиції: зовнішня з цих позицій називалася **циркумвалаційною лінією** (від лат. *circum* – «навколо» і *vallare* – «укріпити») і була призначена для забезпечення атакуючого від допомоги ворогові ззовні; внутрішня – **контрвалаційною лінією** (лат. *contra* – проти), ця лінія була обернена в протилежну сторону від циркумвалаційної, вона мала на меті забезпечувати атакуючого від вилазок з фортеці.

Поступова атака, або **облога**, застосовувалася зазвичай з метою оволодіння фортецею, добре забезпеченою як гарнізоном, так і продовольством. Дії обложників зводилися до того, щоб просуватися вперед хоч і повільно, але з якомога меншими втратами. Досягалося це шляхом послідовного знищення засобів оборони із застосуванням різних заходів і пристосувань для прихованого, забезпече-

ного від поразки підходу до стін фортеці. Засобами для цього служили різні машини – металеві, руйнівні і підступні.

Загальний хід поступової атаки був такий: спочатку проводили обкладення фортеці, розташовуючись довкруги декількома таборами на відстані поза ураженням з фортеці і влаштовували контр- і циркумвалаційні лінії. Атаку зазвичай здійснювали на декілька вихідних кутів. Навпроти атакованих частин розташовували металеві машини, прикриваючи їх від вилазок вінеями. Потім просувалися до башт огорожі, для чого вперед направляли мускул, що розрівнював місцевість; за ним йшли вінеї. Підійшовши до фортечного валу, розташовували декілька гелеполей, забезпечуючи їх вінеями. Користуючись перевищенням гелеполів, обеззброювали остаточно стіни; водночас з мускулів завальовали рови і влаштованим переходом підвозили до стіни черепаху або гелеполь з тараном, яким робили проломи у стіні і штурмували її. Гелеполь підвозили до стіни також у тому випадку, коли хотіли штурмувати фортецю за допомогою опускних драбин. Якщо фортечні стіни виявлялися високими, так що гелеполями не можна було досягти бажаного перевищення над ними («командування»), то заздалегідь насипали із землі тераси, на яких вже і розташовували гелеполі.

Іноді на терасі робили ще й інший насип, що служив безпосередньою основою для гелеполі. Облогова техніка того часу вимагала підвищеного (командного) положення над противником.

Там, де через важкодоступність стін або їх будову не можна було сподіватися на успіх створення в них пролому (проломів) тараном, атакуючі іноді здійснювали підземні роботи (підкопи) для обвалу стіни або проникнення всередину огорожі, зазвичай вночі. Проникнувши, відчиняли ворота і впускали тих, що облягали [24, 30–31].

Підступи утворювалися з палісадних стінок, попереду яких йшов мускул. Стрілки прикривалися рухомими щитами, зробленими із хмизу і фашин. Взагалі, з VIII до XII ст. до поступової атаки вдавалися рідко. Проте, як писав В. В. Яковлев, підземна війна отримала в цей період особливий розвиток. Він взагалі вважав, що єдині способи атаки, до яких вдавалися руси до половини XIII ст., це «блокада («выстояние») і атака відкритою силою (приступ)» [24, 30–31].

Отже, насамперед, при спробі узяти місто противника прагнули захопити його зненацька, узяти місто «ізъездом» або «ізгоном»*. Приклади такого захоплення міст – узяття Києва Святославом у 1175 р. [6, 6683 р.], половцями м. Чюрнаєва у 1190 р. [8, 6698 р.] й ін. [14, 147]. Особливо характерний приклад подібного узяття міста – захоплення Білгорода у 1150 р. Посилаючи брата Володимира до Білгорода, князь Ізяслав дав йому вказівку, щоб місто було узятє раптово – чи «пақы ли ізъедеши

Бій біля стін міста.

Мініатюра Кенігсберзького літопису

Білгород, а с тем к нам пошли, а мы к тебе поедем». Військо Володимира, дійсно, настільки швидко («вборзе») і несподівано підійшло до Білгорода, що «даче бы не мытник устерегл и моста не переметал, то яли бы быша» [8, 6658 р.]. У 1216 р., коли князь Мстислав з новгородським військом після вдалого бою підійшов до міста Володимира Залеського, то літописець, указуючи, що війська йшли повільно, відзначив: «Аще быша гонилися по них... а град бы Володимерь изгонили» [19, стлб. 500, 6652 р.].

Захоплення міста у випадках раптового нападу здійснювалося через міські ворота. Так, наприклад, у 1219 р. князь Мстислав вибив з Галича угорців, увірвавшись у місто через ворота [8, 1219 р.]. При узятті Данилом міста Опави в Чехії його війська також намагалися проникнути в місто через ворота, які противник не встиг зачинити «бежаще» [8, 1254 р.].

Проте не завжди «ізъезд» був успішним навіть і при раптовому нападі. Так, наприклад, у 1225 р. Мстислав, переслідуючи противника, «вогнаша и в град Белз и замало города не взяша» [8, 1225 р.].

Якщо місто не вдавалося узяти раптово – увірвавшись через ворота, і городяни встигали «затвориться» в місті, то приступали до облоги. Простішим і основним

* Такий прийом раптового захоплення міста використовували й кочівники.

*Узяття Переяславця.
З рукопису Манасії*

способом облоги було «облежание» міста, тобто оточення його військом з усіх боків, поки городяни не здавалися з голоду і спраги. Іноді в літописах у таких випадках застосовується термін «обстояти град» [6, 988 р.].

Типову картину такого «облежання» зображує літописець при облозі Києва печенігами у 968 р.: «И оступиша град в силе велице бесчислено множество около града и не бе лъзе из града вылести ни вести послати. Изнемогаху же людье гладом и водою» [6, 968 р.]. Якщо при цьому вдавалося «отнять воду», тобто перерізати шляхи постачання міста питною водою, то це зазвичай прискорювало розв'язку. Приклади цього є в Лаврентьєвському літописі під 1093, 1186, 1209 рр.; у Новгородському літописі під 1209 р. тощо. Також численними є і приклади голоду в містах під час облоги: у Лаврентьєвському літописі під 980, 1097, 1182 рр. та ін.

При всій фантастичності історії з колодзями, наповненими киселем і ситою при облозі печенігами Білгорода у 997 р. [6, 997 р.], у цій розповіді примітна вказівка літописця на те, що печеніги, переконавшись у великих запасах їжі в обложеному місті, негайно ж зняли облогу, мабуть, вважаючи єдиним

засобом примусити місто до здачі саме голод і спрагу.

Якщо завдання забезпечити місто запасом їжі на випадок облоги могло бути вирішене шляхом створення запасів продовольства, то з водою було складніше, оскільки розташовані зазвичай на високих пагорбах давньоруські укріплені поселення далеко не завжди мали колодязь на самій території укріплення. Проте відомі випадки наявності колодязів навіть у давньоруських містах, розташованих на великій висоті щодо рівня річки.

Наприклад, у Білгороді, Старих Безрадицах, Снепороді, Холмі тощо [22, 89; 16, 115; 14, рис. 103; 8, 1259 р.]. Їх глибина досягала 45 і навіть 70 м (Холм). Якщо в окремих випадках колодязі мали таку колосальну глибину, то, очевидно, в укріплених поселеннях, розташованих на меншій висоті від рівня річки або ґрунтових вод, колодязі мали бути звичайним явищем. Маючи великий запас їжі і колодязь, розташований на території укріплення, давньоруські міста могли протистояти облозі достатньо тривалий час.

У літописах неодноразово відмічені випадки, коли «облежание» міста продовжувалося шість, сім, вісім, дев'ять і десять тижнів, а деколи і ще більше [6, 946, 1095, 1097, 1142, 1174 і 1175 рр.; 8, 1117, 1158 рр. та ін.]. Проте, незважаючи на таку тривалу облогу, міста дуже часто не здавалися. У літописах неодноразово указується на безуспішні облоги, після яких ті, що облягали, поверталися, не узявши міста [6, 1150 р.; 10, 1222 р. й ін.]. При цьому природно, коли кочівники, що ставили своїм завданням насамперед пограбування поселень і узяття «полона», рідко робили тривалі облоги,

зазвичай обмежуючись спробою раптового захоплення міста.

Якщо місто не було захоплене «визьездом», то швидке його узяття – протягом декількох днів – у літописах до XII ст. згадується дуже рідко і переважно має яке-небудь конкретне пояснення. Наприклад, Київ було узяті військами Андрія Боголюбського протягом трьох днів, проте він міг чинити опір набагато довше, якби князь Мстислав не втік з міста [8, 1171 р.].

Випадки прямого штурму міст зазвичай відмічені у письмових джерелах словами «узяти місто списом». Термін «узяти місто на щит» означав не узяття штурмом, а взяття цього міста як військової здобичі. У декількох випадках у літописах це розшифровується абсолютно ясно, наприклад, коли військо Всеволода Великого Гнізда узяло м. Торжок: «И взяша город, мужи повязаша а жены и дети на щит, и товар взяша» [6, 1178 р.]. Ще очевидніше це у разі, коли жителі міста Ізяслава говорять князеві Вячеславу: «Клянися нам Господем Богом, яко нас не даси на щит» [7, 1127 р.].

Узяття міст штурмом декілька разів відмічене при описі у літописі походів Святослава [6, 971 р.]. Мало місце таке узяття міст під час війни Василька і Володаря з Давидом Ігоровичем [6, 1097 р.]. У 1123 р.

князь Ярослав Святополчич загрожував жителям міста Володимира-Волинського: «То узрите завѣтра приступлю к граду и възму город» [8, 1123 р.].

Літописи абсолютно ясно указують, що на прямий штурм міст у X–XII ст. намілювалися лише в окремих випадках, мабуть, тоді, коли у місті був малочисельний гарнізон. Описуючи бої біля Перемишля, літописець відзначав, що місто могли узяти, «зане некому ся бяшеть из него бити» [8, 1152 р.]. Саме активність оборони, стрільба з міських стін і була тією загрозою, яка стала основною перешкодою для штурму міста і викликала перехід до іншого методу – «облежания» [8, 6737 р.; 7, 6667 р.]. На це прямо вказують ті тексти літопису, де йдеться про захисників міста, «крепко бьющихся с града» [8, 1146 р., 1147 р. тощо].

Отже, методи захоплення міст «визьездом» або шляхом тривалого «облежания», мабуть, залишалися повністю пануючими прийомами узяття міст аж до XIII ст. [13, 75], як вважав П. А. Раппопорт [14, 150]. Надзвичайна рідкість випадків узяття міст «списом» аж до XIII ст. відмічена і в деяких старовинних працях з російської військової історії [17, 68]. У середині XIX ст. А. Савельєв зазначав, що «древнейшие способы атаки крепостей русскими были производимы в смысле нынешней блокады» [18, 39].

ДЖЕРЕЛА

1. Бертъе-Делагард А. Л. Как Владимир осаждал Корсунь // Известия Отделения русского языка и литературы Академии наук. – СПб., 1909. – Т. 14. – Кн. 1.
2. Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древне-русского языков / Ф. Буслаев. – М., 1861.
3. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси IX–XV вв.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – М., 1975.
4. Косточкин В.В. Рецензия на работу П.А. Раппопорта «Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Советская археология. – 1957. – № 3.
5. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996.

6. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.

7. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1885. – Т. 10.

8. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.

9. Мещерский Н. А. История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе / Н. А. Мещерский. – М.; Л., 1958.

10. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. – М.; Л., 1950.

11. Новгородская первая летопись. – СПб., 1888.

12. Повесть временных лет. – М.; Л., 1950.

13. Рабинович М. Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – Т. 8. – № 1.

14. Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52.

15. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. – Л., 1964. – Ч. 2.

16. Раппопорт П. А. Оборонительные сооружения на городище в с. Старые Безрадичи // Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 1951. – Вып. 41.

17. Русская военная сила / Под ред. А. Н. Попова. – М., 1897.

18. Савельев А. Материалы к истории инженерного искусства в России / А. Савельев. – СПб., 1853.

19. Суздальская летопись по Академическому списку // Полное собрание русских летописей. – Л., 1928. – Т. 1. – Вып. 3.

20. Сухарев Ю. В. Очерки по ранней военной истории восточных славян и Руси V–XIII вв. / Ю. В. Сухарев. – СПб., 1992.

21. Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времен / В. Н. Татищев. – М., 1774. – Кн. 3.

22. Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура с доисторических времен / В. В. Хвойка. – К., 1913.

23. Черненко Е. В., Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. / Е. В. Черненко, А. Н. Кирпичников. – Л., 1976. – 104 с. // Украинский исторический журнал. – 1978. – № 1.

24. Яковлев В. В. История крепостей / В. В. Яковлев. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2000. – 400 с.